

El poblet de Fondeguilla

Josep Antoni Clavell i Villalba

1- Fondeguilla: Situació i aspectes físics. 2- Origen històric. 3- Evolució de la població. 4- Vessant econòmica. 5- Malnoms. 6- Els mots “tio” i “tia”; “mane?; “tete” i “teta”. 7- Dites i frases populars. 8- Llengua. 9- Conjunts constructius.

Aquesta exposició, amb algun lleuger retoc, és la que es va escriure, en el seu dia, com *Introducció* al llibre *Arbre genealògic: Família Clavell i Rodríguez. Aproximació als darrers segles de la història de Fondeguilla (País Valencià)* i que, actualment, aquell treball s'ha ampliat, la part històrica, sota el títol *Notes per a una història de Fondeguilla*.

1- Fondeguilla: Situació i aspectes físics.

L'objectiu que ens hem marcat al mamprendre aquesta tasca és aprofundir, des d'un punt de vista global, en l'estudi de la vila de **Fondeguilla**, i la seua gent, els **fondeguillers** i **fondeguilleres**, durant els darrers segles. Estudiar el passat ens ajudarà a comprendre millor el present, alhora que trobarem respostes a les nostres preguntes actuals. Per a intentar assolir aquesta necessitat de persones inquietes ens capbussejarem en els diferents capítols, que conformen el treball.

Fondeguilla és una vila de la Plana Baixa (País Valencià), que disposa d'una superfície de 28,30 km² i una altitud sobre el nivell de la mar, a la plaça Major, de 211 m. Les coordenades geogràfiques hi són: 39° 50' 16'' N, 0° 16' 09'' O.

Administrativament, forma part de la comunitat autònoma valenciana, en concret de la província de Castelló. Pertany al partit judicial de Nules i electoralment al de Sogorb. Eclesiàsticament, des de 1238 fins a 1960 serà inclosa en la diòcesi de Tortosa i, a partir d'aquesta data, de la nounada diòcesi de Sogorb Castelló.

El terme és travessat, d'est a oest, per la CV 230 (Xilxes-Soneixa). Dista 4 km de la Vall d'Uixó, d'on rep tots els serveis, 30 km de Castelló i 61 km de València.

A més, tota una xarxa de sendes, que porten a les distintes partides i trossos de la fragmentada propietat veïnal, creuen el seu territori. Les principals connecten amb tots els pobles veïns, que més tragí ha hagut, en el temps passat, La Vall, Artana, Eslida, Xova i Algar.

El municipi s'estén sobre una vessant costeruda, a la dreta del riu Belcaire, entre aquest i el Bovalar i forma part del *Parc Natural de la Serra Espadà*, tot i pertànyer a la comarca de la Plana Baixa. El nucli urbà hi és totalment encaixat, envoltat de muntanyes on predominen la Nevera, 876 m, Castell de Castro 789 m, Cuquello (Malladeta) 806 m, Serra 715 m, Bonyigues 731 m, Cantal 631 m, Femella 615 m, Aigualit 583 m, Bovalar 536 m, Cantallops 532 m, Pipa 591m, Rodeno 541m. etc.

El terme limita a la part septentrional amb el d'Artana i Eslida; a ponent amb el de Xova i Soneixa; a migjorn amb el de Sagunt i a llevant amb el de la Vall d'Uixó. El territori és allargassat de nord a sud, amb cinc barrancs principals, el d'Eslida, el de Castro i el del Forcall, tots tres al nord i el del Coll de la Vella i el del Marianet al sud. Conflueixen tots prop del poble, a la Creueta, cercant el Belcaire la sortida vers la plana litoral, entre Pipa i el Sumet. S'ha de dir que el terme continua cap al sud fins la línia divisòria amb Sagunt. Per tant, el coll de la Vella esdevindrà divisòria d'aigües, per una part les que van a buscar el Belcaire, mitjançant la Rambla i per l'altra el que discorre cap al terme de Sagunt a través del Colom i barranc de Porc, buscant la rambla de Serverola, que també vessarà les aigües al Belcaire, entre la Vall i Moncofa.

El relleu, com s'aprecia, és molt accidentat i feréstec. A la meitat nord afloren i predominen les arenisques roges de *rodono* del Triàsic (Mesozoic) de la fàcies *Buntsandstein* i, a la part sud del terme, els materials calcaris, el *Muschelkalk* (calcàries) i el *Keuper* (guixos).

El sòl silici de rodono serà determinant en el tipus de vegetació: el pi rodono, *Pinus pinaster* i la surera, *Quercus suber*. La surera, arbre emblemàtic de Fondegulla,¹ requereix pluges superiors a 600 mm, sòls àcids (silicis) i sargallars (xaragalls) profunds i ombrívols que retinguen l'humitat, condicions que es donen a la Serra d'Espadà² i que no apareixen amb tanta intensitat en cap altra serra del País Valencià. A les zones calcàries predominaran grans formacions de pi blanc, *Pinus halapensis*.

Per sota de l'arboreda trobarem un dens i impenetrable sotabosc xeromorf d'espinal, *Calicotome spinosa*; argelaga, *Ulex parviflorus*; bruc, *Erica arborea*; petorrera, *Calluna vulgaris*; ginebre, *Juniperus communis*; coscolla, *Quercus coccifera*; matisa (llentiscle), *Pistacia lentiscus*; arneret (arç negre) *Rhamnus lycioides*; esbarzer, *Rubus ulmifolius*; estepa blanca, *Cistus albidus*; lligabosc (mareselva), *Lonicera implexa*; aladern (palosanto), *Rhamnus alaternus*; esparreguera, *Asparagus acutifolius*; etc.

Justament, el territori valencià frueix d'una biodiversitat botànica excepcional, una de les més riques de tot el continent europeu, amb, al menys, 127 endemismes valencians i altres 218 ibèrics i, en concret, hem de ressaltar que també la Serra gaudeix d'eixa riquesa botànica i florística on destaquen la presència de diversos endemismes, que en alguns casos comparteixen amb zones pròximes: bracara, *Centaurea puii*;³ herba de llunetes, *Biscutella calduchii*;⁴ herba d'ulleres, *Biscutella carolipauana*;⁵ setge, *Helianthemum marifolium*;⁶ clavellet de pastor, *Dianthus multiaffinis*;⁷ Rabo de gat, *Sideritis tragoriganum*; Sajolida (herbeta d'olives, saboritja), *Satureja innota*; conillets, *Anthirrinum pertegasii*; etc.

En les ombries, trobarem espècies força protegides com les molles verdes, *Brachythecium glaciale*, *Rhacomitrium canescens*, *Polytrichum juniperinum*, la molsa blanca grisenca o líquens dels rens, *Cladonia rangiferina*⁸ i també galzeran, *Ruscus aculeatus*. Totes aquestes espècies foren molt utilitzades en els belens que es muntaven a les cases per als nadals.

Menció especial mereixen també les plantes medicinals i aromàtiques: poliol, *Micromeria fruticosa*; timó *Thymus vulgaris*; romaní, *Rosmarinus officinalis*; te de roca, *Jasonia glutinosa*; bofarull, *Lavandula pedunculata*; fainó, *Calamintha nepeta*; espígol, *Lavandula angustifolia*; orenga, *Origanum vulgare*; pericó, *Hypericum perforatum*; cua de cavall, *Equisetum arvense*; etc.

2- Origen històric.

Fondeguilla fou un poble d'origen sarraí. El nom de la vila, en els primers textos escrits cristians del segle XIII, era Alfàndec. Etimològicament, el topònim prové de l'àrab “*al-khándaq*”⁹, el barranc. Posteriorment, a partir del segle XIV, apareixerà el sufix diminutiu *-ella*¹⁰, incorporat a Alfàndec.

A la primavera de 1238,¹¹ Alfàndec capitulà davant el rei En Jaume I, junt amb Nules, Uixó, Castro i Almenara, però la població sarraïna romangué en aquest indret i fou un poble totalment musulmà fins l'expulsió d'aquella gent en l'any 1609. Encara en l'any 1611 mossèn Esteve Cardona, rector de la Vall, li escrivia al regent Fontanet informant-lo: “*Señor: Los Lugares de la Vall de Uxó son 9, a saber, Benisabdón, Castro, Fandeguilla, Alcudia, Benigafull, Zeneja, Zeneta, Benisaat y Benigasló...*” A partir de 1613 arribarà gent cristiana, majoritàriament procedent del Maestrat.¹²

Hem de ressenyar que, anteriorment a la colonització musulmana, no s'han trobat restes de poblament humà, no obstant això, hem de ressaltar algunes troballes que s'han fet en el terme i que ens retrotrauen a temps prehistòrics. En primer lloc, les vuit senyals gravades, petroglifs, en una gran roca al mig del castell de Castro. “*El petroglifo de cazoletas paralelas localizado en uno de los peñascos que conformaran la base de la fortaleza (Mesado, N., J. Ll., Rufino, A., 1991), nos llevan a incluirlo también dentro del amplio marco cronológico que encuadra la Edad del Bronce, desarrollado a lo largo del segundo milenio a. C. Si bien, por sí solo, este “grabado” no es indicio de la existencia de un poblado del Bronce en Castro, hecho que realmente no nos parece insólito dadas las características de este relieve, sí que supone, como mínimo, una muestra de la funcionalidad del lugar, de claro carácter cultural.*”¹³ Al poble, aquests vuit signes sempre s'han interpretat, de generació en generació, com vuit victòries del castell sobre els seus enemics al no deixar-se'l arrabassar. En aquest context, destacaríem la llegenda preromana, existent al poble i a d'altres indrets valencians força estratègics, del ramat de cabres, amb ciris encesos, conquerint el castell (En aquesta mateixa *Introducció*: Conjunts constructius. El castell de Castro).

Els petroglifs, inscripcions, especialment prehistòriques, sobre una pedra o roca i les diferents manifestacions “*Siempre se han confundido la presencia de los petroglifos “ramiformes, hojiformes, arboriformes” junto con insculturas y grabados rupestres al aire libre de distintas morfologías: cazoletas, canales, canalillos, concavidades diversas, escutiformes, antropomorfos, zoomorfos, cruciformes, motivos geométricos diversos, incisiones, círculos, podomorfos, soleiformes, etc. ... La amplia tipología de petroglifos peninsulares ha suscitado entre los investigadores numerosas teorías e hipótesis interpretativas, algunas de ellas de tipo astronómico y otras muchas basadas únicamente en una visión estrictamente ligada a cultos, rituales, sacrificios, y liturgias religiosas. La problemática de la presencia de dichos petroglifos plantea tres grandes apartados: cronológico, cultural y finalidad/funcionalidad práctica. El comportamiento humano básico universal, se centra en la supervivencia, la reproducción y la trascendencia simbólico-religiosa. Desde el momento en que el ser humano posee una autoconciencia de sí mismo como ser diferenciado del resto del mundo animal inicia un esfuerzo cognitivo por conocer el mundo natural que le rodea, a la búsqueda de un sistema de vida que le asegure la vida personal y grupal, mantener como consecuencia del primer impulso instintivo, la continuidad de su propia especie y para ello asegurar el nivel reproductivo y demográfico, mediante prácticas rituales destinadas a unas ignotas fuerzas sobrenaturales, concretadas dentro de un marco mítico de lo sagrado, con el fin de asegurar la supervivencia y el control de los medios de captación alimentaria.*”¹⁴

En segon lloc, els mateixos autors afirmen que les restes ceràmiques trobades a la Cova serien de la mateixa època que el document abans esmentat. “*Evidentemente, la falta de excavaciones arqueológicas en dicho yacimiento nos impide aproximarnos al tipo y a la datación absoluta de dicha ocupación dentro del periodo general de la Edad del Bronce, pero las peculiaridades de esta cavidad, de grandes dimensiones y con posibilidades para la estancia temporal o continuada de un grupo de individuos, nos hacen pensar que, a diferencia de otras cavidades más pequeñas y angostas, utilizadas como necrópolis, la Cova de Sant Vicent, puede asociarse con un lugar de hábitat, probablemente esporádico, tal vez, relacionado con las diversas actividades económicas llevadas a cabo en poblados próximos, como los anteriormente mencionados de Sumet, la Balona o Sant Josep, sin que podamos descartar, la existencia de un poblamiento continuado en la misma o, incluso, su uso como necrópolis.*”

El següent moment en l'eix cronològic, s. VI-I aC, correspondrà als ibers amb un poblament força continu a tot el País Valencià, que serà ocupat per tres grans grups, els *ilercavons* a la part septentrional, que ocupaven des del coll de Balaguer (Vandellòs) fins a Almenara, on s'inclourà Fondegulla, i la ciutat més important era *Dertosa* (Tortosa); els *edetans*, a la part central, on ressaltaven les ciutats d'*Edeta* (Llíria) i d'*Arse* (Sagunt), i a la part meridional els *contestans* amb *Saitabi* (Xàtiva) i *Ilici* (Elx) com les ciutats més notables.

Amb la romanització, la Ilercavònia es constituirà com un *conventus romanus* i aquestes terres més meridionals pertanyien a Sagunt, on una de les famílies més importants eren els Frònims.

No seria res descabdelat pensar en la presència de poblament ibèric en Fondegulla, donat l'existència de diversos poblats ibèrics al voltant del poble; en La Vall, Artana, Eslida, Xova, Soneixa, etc. i també per haver-se trobat restes ibèriques a la Cova. Aquella gent aprofitaria el llit del riu Belcaire com a via de penetració i d'intercanvi entre el litoral i el rerepaís, minerals amb els fenicis i grecs a canvi de objectes d'aquelles zones (Excavacions d'Orlell, a la Punta).

S'ha de dir que cada vegada són més els documents que apunten que la serra d'Espadà, junt amb el Maestrat i en general el Sistema Ibèric, seria una zona de gran influència celtibera, segons ja va escriure Estrabó (mitjans del segle I aC i que va morir cap a l'any 20 dC.) al parlar dels Beribraços o brigaços d'Idubeda (*La Geogràfica*, grec antic: Γεωγραφικά, *Geōgraphiká* o *Geografia* és una enciclopèdia en dèsset volums dels coneixements geogràfics, escrita en grec per Estrabó, un ciutadà educat d'ascendència grega de l'Imperi Romà).

De l'època romana tampoc s'han localitzat restes de poblament, tot i que sembla que existia un santuari al cim de Pipa com apunten les restes trobades en aquell indret: “*El hallazgo de un conjunto cerámico formado por lucernas y algunos fragmentos de vasos de paredes finas depositados en una pequeña grieta del Alto de Pipa (Moraño, I.; García, Fuertes, J. M^o. 1992) son los únicos restos atribuibles al periodo romano en dicho término municipal. El carácter y ubicación del conjunto, unido a la morfología de esta montaña, formada por un relieve visible desde una amplia zona, son claros indicios del sentido sagrado y ritual que pudo alcanzar este monte para los habitantes de la Plana, lugar al que parece estar orientado este yacimiento durante el s. I y II d. C. Curiosamente, las características del depósito permiten suponer la realización de libaciones y ofrendas a deidades no típicamente romanas, posiblemente relacionadas con la naturaleza o cultos de tradición ibérica.*”¹⁵

Per una altra banda, en el camp numismàtic, dir que s'han trobat abundants monedes i en concret, Silvestre Vilar Font en va trobar tres al terme que ens féu arribar i el

company Pablo Gomis li les traslladà al seu sogre Domingo Fletxer Valls (1912-1995), arqueòleg i especialista en història antiga, que estigué al front del *Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València*, perquè les analitzés. Doncs bé, es tractava de 3 monedes romanes que les identificà de la següent manera:

“1.- *As de Vespasiano acuñado de los años 69-79 d C*

Anv. Busto a izquierda de Vesp.

Rev. Fortuna con una cornucopia en la mano izquierda.

2.- *Aes III de Constancio II acuñado en los años 337-361 d C*

Anv. Busto de Constancio a derecha con diadema de perlas

Rev. Tipo FELTEMP REPARATIO, emperador luchando contra un jinete caído.

3.- *Aes IV de Constans o Contancio II acuñado en los años 341-346 d C*

Anv. Busto a derecha con diadema de rosetas.

Rev. Tipo VICTORIA DD AVGGONN, dos victorias enfrentadas con palma en alto y entre ellas una hoja. En el exergo se lee TRP, que es la ceca de Treveris.”

Posteriorment a l'època romana i l'arribada dels pobles germànics, aquestes terres formaran part d'Al-Andalus i, sota la civilització islàmica, naixeran els tres poblets a la part alta del riu Belcaire, Fondegulla, Castro, i el seu raval Benissabdó.

A la primavera de 1238, els seus castells capitularan davant Jaume I i restaran sota l'administració del Regne de València (Corona catalano-aragonesa), tot i que el rei els permetrà que s'hi queden i continuen essent el que havien estat fins eixe moment, com escriu en el Llibre dels Fets: “*E atorgam-los llur llei e llur franquees, així com en llur temps ho solien haver de sarraïns.*”

Des d'aquell mateix moment, també formaran part de la divisió eclesiàstica del bisbat de Tortosa (Fins a 1960, que passaran a dependre de la nounada diòcesi de Sogorb-Castelló), tot i que, sense cap influència de fet. Només a partir de la segona meitat del segle XVI, sovintejaran els judicis inquisitorials contra la gent fins a l'expulsió de 1609.

3- Evolució de la població.

Una visió ràpida sobre la població de Fondegulla ens permetrà assabentar-nos, a *grosso modo*, de la seua evolució des del segle XIV fins l'actualitat, encara que, en el seu moment, s'analitzaran les dades amb més deteniment.

Al llarg d'aquells segles, els recomptes de població es feien per *focs* (llars) i posteriorment, després de la derrota d'Almansa, per “*vezinos*”.

	XIV-XVI	1.609	1.646	1.730	1.794	1.845	1.857	1.900	1.950	2.000	2010
<i>Habit.</i>	300	0	60	80	180	388	710	943	1.009	908	874
<i>Cases</i>	70	0	15	18	40	66	127	245	256	328	328

Durant els segles XIV, XV i XVI hi constaven els tres poblets de la part alta del riu Belcaire, Castro, Benissabdó i Fondegulla, amb uns 70 focs i uns tres-cents individus. Després de l'expulsió total de la població en 1609, Benissabdó ja no s'hi tornarà a poblar mai més. En 1613 es concedirà carta pobla a vint-i-una famílies, 15 a Fondegulla i 6 a Castro, en total uns 90 pobladors però, en el *Vecindario* de 1646, només hi consta Fondegulla, amb 15 focs, unes seixanta persones, per tant també Castro s'havia despoblat. En 1730, començarà el lent creixement de la població i el

Padrón para el Equivalente dirà que *Fondiguilla de Castro* tenia uns 80 residents. Al final de segle ja havien pujat, segons Cavanilles, en les “*Observaciones...*” a uns 180 habitants. En 1845, Madoz, en el “*Diccionario...*” parla de 87 vecinos, 388 almas i 66 cases. Des de 1857, el *Cens* es realitzarà per persones individuals amb totes les garanties i fiabilitat, pròpies de les administracions modernes i en seran 710. El cens de 1900 assolirà la xifra de 943 veïns i 245 vivendes amb 48 *Caseros diseminados*.¹⁶ A partir d'eixe any, els censos s'efectuaran en els anys acabats en zero i des de 1981 en els anys acabats en 1.

El gran boom demogràfic del poble es produirà durant el segle XIX, que passarà de 180 a 943 persones.

Durant el segle XX, la població es mantindrà al voltant del miler d'habitants (943-908), encara que en les últimes dècades assistim a un lleuger descens.

Per últim, en l'any 2010, aquesta localitat disposava de 874 habitants i 328 vivendes.

4- Vessant econòmica.

Des d'una vessant econòmica s'ha de dir que la superfície conreada, activitat principal i única dels darrers segles, va minvant, de mica en mica, a l'abandonar-se, no només, els *trossos* de les pendents costerudes, per desaparèixer els animals de càrrega i llaurança, no arribar el tractor i ser abancalaments estrets i poc productius, sinó també deixar algunes propietats dels plans.

A la dècada de 1960, molts d'aquests camps dels plans, dedicats a garroferes i oliveres es transformaren en ametlers i just ara, aquets mateixos, s'abandonen i alguns s'han convertit en cultiu de tarongers, gràcies al reg a degoteig. L'any 1984, un grup d'accionistes del poble constituirà una nova societat de regants, la *SAT 4.190 Pozo Riego Alfondeguilla*, que durà endavant l'explotació del *pou de la Basseta* i, mitjançant el sistema de degoteig, s'ampliarà la superfície cultivada de regadiu, que tradicionalment havia estat secà mentre s'arrancaran els ametlers i es plantaran tarongers.

Actualment, han desaparegut els matxos i cavalleries propis dels paisatges de la serra, de no fa gaires anys i a penes viu cap família exclusivament de la terra.

La indústria ha estat i és inexistent i actualment, el poble, com la resta de poblets de la Serra d'Espadà, han anat convertint-se en petits pobles dormitoris i d'estiueig. Alguns d'ells han embotellat l'excel·lent aigua de què disposen, no és el cas de Fondiguilla.

La gent treballa a la Plana, principalment a les taulelleries, i el domicili particular el mantenen al *seu* poble. Tots els dies es desplacen al lloc de la feina i tornen a dormir a casa, mentre les activitats tradicionals del poble han anat abandonant-se i desapareixent. Si de cas es manté part de l'agricultura, tant de secà, cada vegada menys i sempre condicionada per l'oscil·lació dels preus, com de regadiu, ara tarongers a degoteig, és gràcies al temps lliure de què disposa el personal a les taulelleries, els fins de setmana i fora dels torns de la feina.

Les noves i reduïdes activitats hi són relacionades amb el turisme, cases rurals, restauració, senderisme, etc.

5- Malnoms.

Tot seguit esbrinarem alguns aspectes peculiars de la vida de Fondiguilla que, si més no, ens criden l'atenció. Es tracta dels malnoms dels *fondeguillers* i *fondeguilleres*, que

a nivell de gentilici també eren coneguts, principalment pels vellers i velleres, com maulets, bellotes, etc. En primer lloc, els *malnoms*, que totes les persones posseïen, a nivell de família i individualment, inclús alguns, més d'un malnom. Els noms de pila de la gent eren prou reiteratius. En homes, abundaven els Josep, Vicent, Fraïscó, Toni, Salvador, i alguns amb noms dobles com Previcent (Pere Vicent), Perantoni (Pere Antoni)..., en dones Maria, Carme, Vicenteta, Josepeta... , per tant, la manera de no confon-se i diferenciar-se dels altres, amb el mateix nom, era assignar un malnom. Sobre aquesta qüestió, en el seu moment, es realitzà un treball sota el títol *Els malnoms de Fondegulla*.

La imaginació i la inventiva eren totals i la variació de malnoms feia que a l'hora de cridar o referir-se a algú no hi hagués cap mena de confusió. Aquests mots feien referència a aspectes molt diferents com l'origen o procedència, la vestimenta, la fisonomia, l'ofici, l'afició, les virtuts o defectes, etc. Enumerarem una mostra dels que existiren i molts encara hi són vigents: *Alcorino, Barrina, Berenes, Bogera, Bordeta, Calaix, Capblanc, Caxela, Ceba, Cervera, Cigronet, Cirera, Coc, Clarinet, Coronetes, Cultort, Fava, Ferrer, Foliga, Ganyau, Gorreta, Guitarró, Llàntia, Lligona, Mató, Mel, Menjafigues, Moncofi, Paeller, Pixacoques, Pallerofa, Panera, Panolla, Pellerà, Pisó, Petxinetes, Ranya, Roget, Rutllo, Sardina, Sillero, Soleta, Surdo, Taleca, Tomba, Vilavellera, Vermell, Xano, Xata, Xovero, Xulaor, etc.*

6- Els mots “tio” i “tia”; “mane?”; “tete” i “teta”.

També hem d'incidir en una altra qüestió molt present al poble. A totes les persones majors s'adreçava a elles sempre de vostè i se les coneixia i coneix, siguen família o no, amb el mot cordial de *tio* i *tia*. Així hi és el tio Pepe, el tio Paco, la tia Maria, la tia Carme, etc. i mai el senyor tal o la senyora qual o el nom a seques.

Sempre que un gran preguntava qualsevulla cosa se li responia amb un respectuós i obedient - *mane?* - *què mana?*. Una mena de - *què vol vostè?* Aquesta expressió implicava la predisposició a obeir i fer el que li digués la persona major.

En les darreres generacions ja s'ha perdut aquesta frase i el parlar de vostè a la gent major i simplement es parla de tu a tothom.

També hem d'assenyalar una expressió molt familiar que s'usava al poble i, actualment, és en decadència. Es tracta dels mots “*tete*” i “*teta*”, emprada pels més petits en referir-se als germans grans i cosins.

7- Dites i frases populars.

Un altre aspecte a destacar són les *dites i frases populars*, que frase si, frase també s'empraven en el llenguatge col·loquial fondeguiller. També, anteriorment, recollírem en un treball, anomenat “*Les dites i frases populars de Fondegulla*”, un bon grapat d'aquestes dites populars vigents al poble.

Fan al·lusió a tots els àmbits de la vida, a la feina, a la família, a l'origen, al temps... Algunes d'elles són un pou de sapiència, com es pot comprovar: *A eixe també li costa de mastegar; A la taula i al llit al primer crit; A l'estiu tot el món viu; A mitges, ni en la dona; Aigua en abril, oli en el setrill; Animal vell, herba seca; Animal golut lliga'l curt; Animal que no conegues no vages per darrere; A sant Mateu verema arreu; Boira en Pipa i el Castell, pica espart i fes cordell; Bufar en caldo gelat; Cada u en sa casa sap on es penja el cresol; Com cagalló per sèquia; Com figues en cofi; De forment ni un*

gra; De moliner canviaràs (mudaràs) però de lladre no et lliuraràs; De nit lleons i de matí cagallons; Dels pecats del piú Déu se'n riu, dels del ses no en vol saber res i dels de la gola ni se n'entera; Eixe és molt difícil d'aparellar; El llevant la porta i el ponent se l'emporta; El meló (la ceba) al matí és or, a migdia plata i a la nit mata; El que es casa, casa vol; El que no en tinga que n'espere (malalties); Esperar en canaleta; Amb diners torrons; Encara no m'ha vist ningú el cul (emprar, demanar diners a particulars o al banc); Eres un arguerrat!; Eres un esquallat!; Fondegulla en un barranc, la Vall en una costera, val més un got d'aigua de Fondegulla que tota la Vall sencera; Qui algo vol algo li costa; Qui s'haja menjat les molletes que es menge els ossets; On hages passat l'estiu passa l'hivern; Sempre parla qui més ha de callar; Tota pedra fa ribàs (paret); Val més perdut que venut; Val més rodar que redolar; etc.

8- La Llengua.

La llengua parlada al poble és el català occidental a l'igual que a Elx, Xàtiva, Tortosa, Lleida i Andorra, anomenat popularment per la gent, valencià.

Per assabentar-nos de la llengua parlada i escrita al País Valencià ens hem de retrotreure a l'any 1238, quan el rei de la *Corona catalano-aragonesa*, En Jaume I, conquesta *Xarq al-Andalus* als sarraïns i el converteix en el *Regne de València* amb la seua pròpia cultura, furs i institucions.

Immediatament després de la conquesta començà el moviment repoblador d'aquelles terres per gent originària dels seus dominis de Catalunya i Aragó, que aportaren la seua cultura, religió, llengua i costums. La llengua catalana a les terres orientals i l'aragonesa en algunes comarques de l'interior.

L'origen dels pobladors ha estat definitivament investigat pel professor Enric Guinot i ha restat palès la seua procedència, majoritàriament catalana i en menor mesura aragonesa (62% catalanoparlants, 24% aragonesoparlants, 13% indistints i 1% occitans).¹⁷

Per tot açò, la llengua parlada en la major part de les terres valencianes i que esdevindrà oficial en tot el territori, com llengua de l'administració, serà el català.

Des d'un principi, al referir-se a la llengua parlada i escrita al Regne de València se l'anomenava "*bell catalanesh*" (R. Muntaner, (1265-1336); "*escripta en letra e lengua catalana*", (Bernat de Soler, notari valencià, 1341); "*lo pulmó, qui s'apella lo lleu en catalanesh*" (F. Eiximenis, 1330-1409); "*e paladí en lebguatge català*" (Carta dels Jurats de València, 1400); "*et loqueretur in vulgari catalanico sive valentino*" (Actes del procés de canonització de Sant Vicent Ferrer, 1445); "*sua catalana ac materna lingua fuerit semper loctus*", o "*in idiomate vulgari cathalonico*" com asseguraven Pietro Ranzano i sant Antoni de Florència, biògrafs de mitjan segle XV de sant Vicent Ferrer, al referir-se a la llengua en què predicava sempre; "*La tercera, es la lengua Catalana; ... hablase en ella en los reinos de Cataluña, de Valencia, Mallorca, Menoría, Iviça, Cerdeña i aun en Nápoles. [...]*" (Bartolomé Gravio, Anónimo de Lovaina, 1559)... El canonge Bernardo Aldrete, de Còrdova, edità, a Roma, en 1606, el llibre *Del origen y principio de la lengua castellana* i manifestava; "*En Cataluña, y más en el Reino de Valencia, todos los sermones se hacen en romance (castellà), el cual saben y hablan todas las personas que son de alguna suerte, si bien la gente ordinaria usa la suya natural catalana, diversa de la nuestra.*"

A partir del segle XV començarà a aparèixer el terme *valencià* per referir-se a la llengua en què es parla i escriu, en substitució de *català*, encara que hi són conscients de què es tractava de la mateixa llengua "*que se dieron tan buena maña nuestros passados*

en perfeccionar el idioma Valenciano, que con ser el mesmo que el Catalan, se ha quedado este montaráz, mal sonante, y grossero, y el Valenciano ha pasado a ser cortesano, y gentil” (Carles Ros, 1734).

El *Diccionario de la Lengua Española* de la Real Academia Española (RAE) defineix el valencià com “*Variedad del catalán, que se usa en gran parte del antiguo reino de Valencia y se siente allí comúnmente como lengua propia.*”

9- Conjunts constructius.

Per acabar aquesta petita introducció ressaltarem els següents conjunts constructius del patrimoni fondeguller:

1/ *L'Arquet*. És un arc d'origen àrab per on es canalitzava l'aigua des d'una bassa, a l'entrada del congost, fins al *Molinet* (Aquest molí de farina hi és documentat en la carta pobla de 1277). Es troba al congost del mateix nom, riu amunt del poble. Al llarg del riu encara existeixen alguns arcs en el sistema de regadiu, *Toll de llimo*, *l'Arc*, etc.

2/ *El Pont de l'Aigua*. Aqüeducte que servia per passar l'aigua de reg a les terres de la marge dreta de la Rambla. Està format per sis grans arcs o ulls sobre el llit de la *Rambla* que prové dels barrancs principals del Forcall i del coll de la Vella. Ben conservat i encara en ús. Hi era just al costat de la font, que ara brolla a la llera de la Rambla, per això el nom de Pont de l'Aigua.

Alguns estudiosos que s'havien interessat per aquesta construcció afirmaven que el seu origen era d'època romana, uns altres que àrab, altres que del segle XVII, etc. Tanmateix, nosaltres, que anteriorment seguírem alguna d'aquestes opinions, a hores d'ara, després d'estudiar amb deteniment la construcció de l'obra i l'evolució del nombre d'habitants de Fondegulla, ens inclinem a pensar que es tractaria d'una infraestructura hidràulica del segle XIX, coincidint amb l'expansió demogràfica i la consegüent ampliació de la zona cultivada de regadiu, alhora que la resta d'obres relacionades amb l'emmagatzematge d'aigua per a irrigar-la, datades totes aquestes infraestructures justament en eixa època. Tenim alguns documents que avalarien aquesta opinió. J. Cavanilles, en les seues “*Observaciones ... Año de 1795,*” no parla de l'aqüeducte;¹⁸ tampoc ho farà P. Madoz en 1845, quan escriu “*Ambos arroyos (Belcaire i Rambla) se unen á un cuarto de hora S. de Alfonteguilla, regando una corta porción de terreno.*”¹⁹ Parla de poca extensió de regadiu, per la qual cosa deduïm que els braços més meridionals encara no s'havien transformat i, per tant, ni s'havia construït l'aqüeducte, que serà la condició necessària per a l'ampliació del regadiu. El mateix Cavanilles, per a evitar els danys de les crescudes del riu a Borriana proposa la construcció d'un aqüeducte. “*Debieran pues ensanchar el cauce del rio donde está la presa, destruir esta y reemplazarla con un aqüeducto sobre arcos.*” D'haver existit el Pont de l'Aigua, Cavanilles s'hagués fet ressò.

A més a més, totes les dades demogràfiques apunten en la mateixa direcció, que serà, justament, a partir de meitat del segle XIX quan s'enlaire l'obra.²⁰

3/ *La Nevera*. Construcció ben conservada que servia per guardar i conservar la neu i treure-la feta gel a l'estiu. Es troba a la partida de la Nevera, a 820 m d'altitud i tenia una capacitat d'emmagatzematge de neu de 418 m³. Hi ha constància documental escrita des de finals del s. XVII. Actualment s'ha convertit en un paratge molt visitat pels senderistes, junt amb l'icona de Fondegulla, el castell de Castro.²¹

4/ El *Castell de Castro*²² és una fortificació d'època musulmana, igual que el castell de Fondegulla, l'actual Piló, el Castellet.

Segons Sanchis Guarner, el seu origen cal buscar-lo als segles immediatament anteriors a l'era cristiana. La fortificació seria una torre de guaita púnica o romana, depenent del castell de Sagunt.

El recinte complia la missió de defensa del territori i refugi de la gent, en moment de perill. Les restes actuals pertanyen a la civilització islàmica i el seu estat és d'abandonament i força deteriorat, a causa de les guerres patides durant els segles XIX i XX i, també, evidentment, pel pas del temps.

L'emplaçament es troba aturonat al cim del mateix nom a 789 metres sobre el nivell del mar i domina un camp visual impressionant que abraça des de les Agulles de Santa Àgata a Benicàssim fins al cap de la Nau; des de Penyagolosa fins les illes Columbretes.

El castell és penjat sobre dos barrancs profunds. El lloc tan avantatjós ens permet endevinar avui com de difícil seria, per no dir impossible, la seua conquesta en èpoques passades. La defensa del castell aprofitava totalment l'accidentada orografia. La part de llevant posseeix tres sistemes defensius diferents. El primer obstacle és una cinglera de difícil superació. El segon és una muralla compacta de tapial, i el tercer, una gran muralla de 65 metres de longitud. La resta del conjunt és un inaccessible penya-segat sobre el qual s'aixeca una compacta muralla.

En el castell, que ocupa una superfície d'uns 2.000 m², podem diferenciar clarament dues parts. El primer espai, anomenat *albacar*, era el lloc fortificat, on la població es refugiava en cas de perill. És tot emmurallat i en ell hi eren dues entrades al castell, franquejades per tres torres, dues quadrades i una rodona. Mitjançant una entrada amb arc de ferradura s'accedeix des de l'albacar al segon espai, al castell pròpiament dit, que a la vegada se subdividia en dues parts: una, la més baixa, amb restes d'habitacles; i l'altra, la més alta, la *celòquia*, on hi eren les dependències pròpies del castell, habitatges, cellers, aljubs, tot presidit per la torre de l'Homenatge, ensorrada a l'estiu de 1938, en plena guerra civil, pels seus defensors a l'arribar el front a aquests indrets.

Entre els penyalars, per sota d'aquesta torre, es trobava la tercera entrada al recinte emmurallat, la que pujava del barranc de l'Horteta.

Sobre la seua posició tan estratègica, al poble corria una llegenda que apuntava que fa molts anys, després bastants dies de setge al castell i davant la impossibilitat de conquerir-lo, els assetjadors, una nit ben fosca, col·locaren astutament ciris encesos a les banyes d'un ramat de cabres i les encaminaren pedregals amunt fins arribar a dalt. Els del castell, bocabadats per l'espectacle de tantes llums, cregueren que l'enemic havia rebut grans contingents d'ajuda i abandonaren a corre-cuita la fortificació tots esglaiats. Fou així com els assetjadors es feren amb el control del castell. Aquesta història poc creïble, en veritat, ens demostra palesament la inaccessibilitat de què fruïa el castell de Castro.

La inexpugnabilitat al llarg dels temps ve refermada, de nou, en la guerra civil espanyola, concretament a l'estiu de 1938, on els republicans defensaren heroicament la posició del castell de Castro i impediren que els franquistes la conquistaren, essent rebutjats tantes vegades ho intentaren, inclús contant amb la participació de l'aviació alemanya de la *Legión Cóndor*,²³ la qual cosa els obligarà a desistir de fer-se amb ell fins al final de la guerra. El mal estat actual no és aliè a aquest passatge històric.

Al centre del castell, en una de les grans roques hi són gravades, simètricament, vuit senyals, cassoletes o petroglifs, comentats en aquesta mateixa *Introducció* en l'apartat *Origen històric*.

Pierre Guichard, en parlar de la civilització islàmica al País Valencià escriu que "*el grup humà format pels habitants del castrum i del seu terme, que els documents cristians designen amb el nom d'aljama, sembla haver constituït una sòlida unitat humana i administrativa... Tots aquests vestigis són suficients per a fer-se una idea de la importància que tenia el castell en aquella civilització.*"

Els poblets sota jurisdicció del castell, Castro i Benissabdó, foren abandonats arran de l'expulsió, tanmateix, encara ara, hi resten algunes runes de les antigues edificacions, parets que ara són ribassos dels bancals, el terra de diverses vivendes,²⁴ la mesquita, que posteriorment es convertí en el corral de Castro, el molinet, la cisterna, que alguns pensen, que per sobre d'ella hi hauria una torre de guaita, etc.²⁵

5/ L'Església de Sant Bartomeu, fou construïda en el període entre finals del segle XVIII i meitat del XIX, d'una sola nau, ampliant-la posteriorment i afegint-hi, més endavant, la capella del Sagrari, justament a principi del segle XX i, també el *campanar*, bastit uns anys després.²⁶

6/ L'Ermita del Calvari. Es tracta d'una petita construcció de planta quadrangular, adreçada vers el sud, amb *campanar de paret* o *de cadireta* amb el seu "*simbolet*" sobre la façana. Fou edificada a la segona dècada del segle XX, en la muntanya del Bovalar, a sobre del poble, amb quatre calçades en ziga-zaga, les Estacions del *Via Crucis* i les capelletes dels Dolors.²⁷

¹ En algun temps, els habitants de la Vall es referien als de Fondegulla com *Bellotes*, en clara referència als fruits de la surera els aglans, en castellà “bellotes”. També els anomenaven *Maullets*, per haver donat suport, a principi del segle XVIII, a la defensa de la causa austriacista, en contra dels Borbons, durant la Guerra de Successió a la Corona hispànica. Aquest posicionament comportava la defensa dels furs i institucions valencians i en contra de la imposició del model centralitzador castellà. Els partidaris del model castellà, en contra del propi valencià, foren coneguts com *Botiflers*.

² El professor Manuel Costa i altres en *Vegetación y Flora de la Sierra de Espadán*, Fundació Bancaja 2005, escriu “*La Sierra de Espadán es uno de los enclaves más interesantes y originales de la Comunidad Valenciana. Varios son los factores que ocasionan esta originalidad: geología y suelo, clima, microclima y situación, que se concretan en un suelo pobre en bases y un clima más húmedo de lo habitual, que se debe sobre todo a su proximidad al mar, lo que condiciona la existencia de apreciables precipitaciones horizontales por la constante formación de nieblas. La conjunción de estos factores permite la aparición en la Sierra de alcornoques, que se acompañan de un cortejo florístico original del que forman parte algunos elementos atlánticos.*”

³ Costa, M. Op. Cit. “*Esta es sin duda una de las plantas más interesantes de la Sierra de Espadán, pues su área se circunscribe al núcleo central silíceo. Descrita por el botánico aragonés Francisco Loscos y dedicada al segorbino Carlos Pau.*”

⁴ Costa, M. Op. Cit. “*Interesante endemismo iberolevantino de área centrada en la Sierra de Espadán y que se extiende por los afloramientos triásicos del sur de la provincia de Castellón y norte de la de Valencia, alcanzando por el valle del Mijares hasta la provincia de Teruel.*”

⁵ Costa, M. Op. Cit. “*Esta otra especie de anteojera presenta también una área de distribución restringida a los territorios iberolevantinos, próximos al litoral, del entorno de la mitad meridional de la provincia de Castellón.*”

⁶ Costa, M. Op. Cit. “*Predomina en la vertiente meridional de la sierra.*”

⁷ Costa, M. Op. Cit. “*Interesante endemismo valenciano, cuya distribución se limita a las sierras silíceas del Espadán y Calderona. Aunque fue descrito a principios de siglo por Pau, ha pasado desapercibido hasta los últimos años que, con motivo de los trabajos de revisión para la Flora dels Països Catalans y Flora Ibérica, ha vuelto a ser considerado como taxón válido.*”

⁸ Aquesta molsa grisenca és un líquen propi de latituds molt septentrionals. Principalment es troba en la tundra i els boscos boreals, essent molt resistent a les baixes temperatures. Els rens, *Rangifer tarandus*, i els caribús, a l'hivern, quan tot és cobert de neu, solen cercar-lo per sota d'ella, per a poder alimentar-se, d'ahí el nom científic, líquens dels rens. La presència d'aquest líquen a la Serra Espadà s'atribueix a haver servit de refugi a les espores i llavors que venien amb els animals de les migracions que fugien dels gels. En aquestes latituds meridionals s'adaptaran a les noves condicions climàtiques i es desenvoluparan. Posteriorment, amb la desaparició dels períodes glacials, en alguns llocs ben concrets, com és el cas de la *Cladonia rangiferina* a la Serra Espadà, algunes espècies sobreviuran fins avui.

⁹ *Toponímia àrabica del País Valencià. Alqueries i Castells*, C. Barceló. Xàtiva, 1982

¹⁰ *Els nostres noms de lloc*, E. Moreu-Rey. Mallorca, 1982.

¹¹ *Llibre dels Fets o Crònica*, Jaume I, s. XIII. Cap 249-253. Edicions 62 i “la Caixa” n° 86. Barcelona 1982. Cap. 253: “*E, enans que nos partissem d'Almenara reterenno Alfàndec sempre en l'altre dia, e haguem aquests cinc castells guanyats. E anam-nos al Puig on era nostra companya, e hagueren gran alegria ab nós per la gràcia que Déu nos havia feita.*”

¹² El 22 de setembre de 1609, Felipe III decretà l'expulsió de tots els moriscs del Regne de València. Castro, Benissabdó i Fondegulla restaran buits i haurem d'esperar el 28 de juny de 1613 per a que el Duc de Sogorb done una carta pobla a vint-i-una famílies, quinze a Fondegulla i sis a Castro.

¹³ *Alfondegulla. Avance preliminar sobre su contexto arqueológico*, J. Mª García Fuertes, Isabel Moraño Poblador. Ajuntament d'Alfondegulla. Generalitat Valenciana.

¹⁴ *Petroglifos “ramiformes” y hornos de aceite de enebro en Castellón. Interpretación etnoarqueológica de una farmacopea rural intemporal*. F. Gusi, A. Barrachina, G. Aguilera. Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló. N° 27. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló. 2009.

¹⁵ García, J. Op. Cit.

¹⁶ *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Carlos Sarthou Carreres, Barcelona 1913.

¹⁷ *Els fundadors del Regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, t. I i II, Enric Guinot. Biblioteca d'Estudis i Investigacions, n° 39-40. 3 i 4. 1999.

¹⁸ *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia de Don Antonio Josef Cavanilles. Año de 1795.*

¹⁹ *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus Posesiones de Ultramar*, (Madrid 1845-1850), Pascual Madoz.

²⁰ *L'evolució de la població de Fondegulla i la consegüent expansió, tant rural com urbana*, Josep Antoni Clavell.

²¹ *La nevera de Fondegulla*, Àngel Font i Josep Antoni Clavell. Col·lectiu Els Maulets, 1991.

²² *La civilització islàmica i Fondegulla*, Josep Antoni Clavell.

²³ El general franquista García Valiño ressaltava en el seu llibre *Guerra de liberación española (1938-39). Campañas de Aragón y Maestrazgo. Batalla de Teruel. Batalla del Ebro*. Madrid, 1949: “*La resistencia enemiga se acrecienta (...) El 10 de julio, en la sierra de Espadán, las tropas son detenidas y puestas bajo el fuego de un sistema potente de armas automáticas y de artillería de calibres medios (...) La primera División es rechazada con sensibles pérdidas al tratar de ocupar las cotas 850, y la misma suerte corren las tropas de la División italiana 84, que tratan de apoderarse de la posición fortificada de Castillo de Castro (...) Se mete más artillería, y la Legión Cóndor, pero el enemigo no solo resiste sino que contraataca (...) Hasta el día 9 no cejó el forcejeo, principalmente porque, tomada la decisión de no replegarse, se precisaba mejorar las posiciones alcanzadas y alejar en lo posible el flanco amenazado (...) Mientras que la D. I. 84, en condiciones análogas, consiguió escalar, en enlace con el Cuerpo de Galicia, las alturas del Sur de la Región de Artana y cresterías norte del macizo de el Castro, viniendo a caer sobre el pueblo de Eslida, que quedó entre la línea propia y del enemigo, sin ser ocupado. Todas las fuerzas, habiendo agotado su capacidad de penetración se encontraban ahora frente a la verdadera posición de resistencia enemiga. En todas partes, fuertes líneas de atrincheramientos enlazados por caminos cubiertos aprovechaban excelentemente las defensas naturales de la endemoniada sierra de Espadán. Cuantos ataques se efectuaron para tantearla fueron igualmente rechazados (...) Estaba claro lo que había de hacer: pasar a la defensiva, fortificarse sólidamente en todas partes y dar cuenta al Mando del Ejército de lo que irremisiblemente se esperaba y era hecho, no obstante haberse superado todas las tropas en capacidad combativa y espíritu ofensivo (...) Con todo, la realidad era que quedaban las tropas desplegadas en muy incómoda situación, abrumados por una fatiga no compensada con los resultados alcanzados en la ofensiva, con un apreciable descenso en su moral combativa y notable disminución de su eficiencia, ya que había costado solamente al destacamento de Enlace la respetable cifra de 2.525 bajas, entre las que se encontraban pérdidas irreparables en Mandos de Regimientos y Batallones.”*

²⁴ A l'obrir la pista vers el barranc d'Eslida, a la mateixa corba de Benissabdó, es trobaren diverses eines agrícoles com un lligonet de fulla triangular.

²⁵ *El grafit de Federo a la Plana Baixa*, Hèctor Cardona i del Alar. Aigualit, nº 9. Any 2004. Justament, la Cisterna de Castro mereix una menció apart, a l'haver-se trobat, a dintre, una mena de signes gravats amb un punxó, coneguts com *grafits de Federo*. Es tracta de signes epigràfics amb la lletra A, “*reforçada als seus extrems per línies perpendiculars i amb una creu dalt del vèrtex... Sobre el nostre poble diu: Fondegulla... sobre la construcció han fet un forat d'entrada pel mur sud-est per fer-lo servir de refugi, de fet el sostre està ennegrit pel fum, malgrat estar parcialment caigut a l'entrada. Dins es troben les parets reblides de traços gravats toscament amb un objecte de punta sobre l'enlluït de morter formant moltes creus entrelaçades entre sí, algunes en calvari (amb un triangle a la base), formes circulars, estels de sis puntes, etc. i entre mig de tot açò quatre grafits de Federo: dos seguint el Model Bàsic, un d'ells amb Creu Interna i dos del Model Hipercompost amb Creu Interna amb algunes variacions. Els grafits en qüestió tenen unes mesures d'aproximadament 50 x50 cm i els estels d'uns 30 x30 cm... ”* Aquests grafits hi serien datats entre el segle XVII i XIX i s'estenen per Terol, Castelló i València. Segons conta una llegenda de Pina de Montalgrao, foren deguts a un pastor, que li robaren el ramat i es posà a buscar-lo i per on passava, gravava la marca de la propietat. S'ha de dir que, recentment, n'han aparegut a Mallorca i, Isabel Moraño i José María García fan un paral·lelisme entre aquests grafits i els que s'han trobat en un aljub al poble andalús de Daimuz.

Al terme de Fondegulla, la presència de pastors i ramats d'ovelles de Pina de Montalgrao, Mosquerola i d'altres zones de Terol, fou constant al llarg dels segles passats, durant les estacions de la tardor, l'hivern i primavera.

²⁶ *L'església de Sant Bartomeu*, Josep Antoni Clavell.

²⁷ *L'ermita del Calvari*, Josep Antoni Clavell.